

Szigeti Jenő

A 19. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI BIBLIAÁRUSOK.

Az elmúlt évtizedek vallásnéprajzi kutatásai különös figyelmet fordított azoknak a személyekre, akik a népi vallásosság elkötelezettjei, specialistái voltak. Ők voltak a spontánnak tűnő népi vallásos gyakorlat legfőbb szorgalmazói a társadalomban, ők tartottak fenn sok régi, már-már feledésbe menő szokást, hiedelmet, vallásgyakorlatot. Ezekhez a specialistákhoz tartoztak a népi látomások látnokai,¹ a búcsú vezérek,² a funerátorok,³ vagy a különböző egyházi egyesületek vezetői,⁴ az előimádkozók,⁵ vagy a 18. századi „banyák”, vagyis azok az idős asszonyok, akik protestáns „hittanra” tanították - sokszor a katolikus egyházba kényszerült – gyerekeket.⁶ De ezzel a lista még közel sem teljes. Ha a népi vallásosság gyakorlatának történetét jobban meg akarjuk ismerni, ezeknek a személyeknek, munkájuknak a feltárása fontos feladatunk. Ebben a dolgozatban egy jellegzetes népi foglalkozás gyakorlásáról, és az arról még összegyűjthető emlékekről szeretnék értekezni.

A vallásos népi olvasmányok virágkora a 18. 19. század volt. A népi kultúránk megismerése szempontjából is fontos ez a két évszázad. A török kiűzése utáni római katolikus misszió a különböző vallásos egyletek, oltártársaságok régén sokat tett a népi olvasmányok terjesztéséért.⁷ A protestantizmust pedig, a „vértelen ellenreformáció” századában a puritán gyökerű olvasási gyakorlat őrizte meg az atyáktól örökölt hitben.⁸ Az általánossá váló házi istentiszteletek, a rendszeres magán-áhitatok egyre több olvasásra, felolvasásra alkalma könyvet, olvasnivalót igényeltek. Ennek a szükségletnek a kielégítői voltak a ponyván áruló vásári könyvárusok. Ők szolgáltatták ehhez a protestantizmus léte szempontjából szükséges vallásgyakorlati formához az olvasnivalót.

A vásárokkal foglalkozó néprajzi irodalom rendszeresen megemlékezik ezekről a vásári könyvárusokról. Ebből a gazdag irodalomból csak Dankó Imre írásaiból szeretnék néhányra utalni. Írt a debreceni könyvárusokról,⁹ ami azért figyelemreméltó, mert Debrecen volt a késő-puritán vallásos könyvkiadás egyik legfontosabb központja. A városi könyvárusok tevékenységéről, a gyulai vásárról írt monográfiájában is megemlékezik¹⁰ mely segít minket közelebbről megismerkedni ezzel a régi foglalkozással.

A könyvárusok, a könyvkötők, vagy a papírkereskedők foglalkozása ekkor még nem választható szét. A vásári ponyván egyszerre árultak papírt, bekötött árkusokat, emlékkönyvet, rövidebb hosszabb könyveket. Egyszeri olvasásra rövidebb kalandos történeteket tartalmazó verses, vagy prózában írt füzeteket és főként hosszú távú használatra vallásos könyveket. Az árusok mögött sokszor nyomdavállalatok álltak. Dankó Imre könyvéből megtudjuk, hogy a legnagyobb könyvárus a gyulai vásárban a Dobay cég volt. „Nagy sátora tömve volt mindenféle könyvvel, legtöbbjét saját maga adta ki. Legkeresettebbek voltak az imakönyvek. Igen sok fogyott például a Dobay-féle kiadásban megjelent *Orgona virágok* című katolikus imakönyvből. Takácsy Lajos gyulai kántor szerkesztette és 1900-ig nyolc kiadást ért meg.¹¹ Dobayék árulták a Debrecenből és Pestről hozott *Keresztyéni tanítások és imádságok* című, híres református imakönyvet is, az öreg Szikszayt, ahogy errefelé is nevezték (szerzője Szikszay György után)”¹²

Bármennyire is monopol helyzete volt a gyulai vásárban a Dobay cégnek, mégsem tudta a felfokozott igényeket mindenben kielégíteni. Dankó Imre monográfiájából tudjuk, hogy az aradi Gyulai István is mindig árult, és könyvei közül

a gyulai Németváros katolikusai keresték a *Kirchengesänge für katholische Christien* című imakönyvét, ami már 1874-ig négy kiadásban forgott közkezen.¹³ De a Gyuláról Aradra költözött *Réthy Lipót és Fia* cég is szívesen árult a gyulai vásárban, ahol mindig egy sereg imakönyvet, vallásos tárgyú olvasnivalót lehetett kapni. A gyulai vásár kínálatából talán még a Nidermayer Ádám eleki kántor által szerkesztett *Maria, die Hilfe der Cristen* című imakönyvet lehet megemlíteni¹⁴. A választék gazdag volt más, vallásos ponyva-kiadványokban is. A 19. század közepétől jártak ide a nagy pesti vásári kiadók is, amelyek árúikat az egész ország területén igyekeztek terjeszteni. Így Gyulán is árult a vásárban Bucsánszky Alajos cége, majd pedig utóda Rózsa Kálmán és neje. Ők is adtak ki imádságos, áhítatos könyveket, de forgalmuk javát a saját kiadású dalos-füzeteik, ponyváik adták.

A könyvárusok között árultak például a gyulai vásárban a máriaradnai szerzetesek is szentképeket, hitbuzgalmi kiadványokat.¹⁵ A vásár rendje szerint itt kaptak helyet a bibliaárusok is, akikről ebben a dolgozatban részletesebben kívánok szólni. A bibliaárusoknak nem a vásár volt a mindennapi tevékenységük színtere, hiszen sokszor házról-házra jártak, protestáns templomokban ajánlották portékáikat, bekopogtattak a paplakokban. Egy-egy elhagyottabb protestáns településen a családi Bibliák kiadásának évszámából ki lehet találni, hogy mikor jártak a faluban a bibliaárusok. Több helyen a presbitériumi jegyzőkönyvekben is megörökítették működésük emlékét.

Kirner A. Bertalan gyerekkorának békési vásárjaira visszaemlékezve így ír a bibliaárusokról. A „bibliaárusok ...nagyon gyakran és sokan megfordultak Békésen. Nagy bőrtáskával a vállukon, vásárokon is járkálva kínálgatták a Bibliát, az Újtestamentumot, az Ótestamentumot és külön a zsolnárokat is. Jó könyvet vegyenek! Hangoztatták lépten-nyomon. A református kollégium harangozó szobájában pihentek meg. Piacokon, vásárokon is megjelentek, és ott nagy szorgalommal hordozták bőrtáskájukat¹⁶.” Ezeket a bőrtáskákat barkónak hívták. A baptista történeti gyűjteményben ránk maradt egy ilyen vállra vethető könyvszállító bőr táská. Kirner A. Bertalan emlékei szerint az 1910-es években egy Csűrös Sándor nevű bibliaárus járt a legtöbbször Békésen, aki nagyobb mennyiségű könyvvel érkezett, és hosszabb időt töltött a városban. Nemcsak Bibliát árult különféle méretben, kötésben, hanem kapható volt nála Bunyan János Zarándok útja¹⁷, a Robinson amit az akkori népi nyelvferdítés szerint Defoes Dánániel írt¹⁸. De árulta Beecher Stowe világhíres remekét, a *Tamás bátyja kunyhója*-t is, ami Magyarországon, a szabadságharc bukása után jelentősen hatott a közvéleményre¹⁹. A világirodalomnak ezek a jeles alkotásai így terjedtek el a nép között és lettek részei a népi kultúrának.

De Békésen nemcsak ezt árulta Csűrös uram. Megtalálható volt könyvei között Kecskemét Ferenc református lelkész és országgyűlési képviselő prédikációs kötetei,²⁰ épp úgy, mint az akkor Békésen református segédlelkész, Kirner A. Bertalannak *Bibliából, bibliáról* című könyve.²¹ Ezen túl nagy sikerrel árulta Kálvin János berámázott faliképét is. Az ilyen vándor-árusok helyére léptek a papír és írószer kereskedők, akik a 19 és 20c. század fordulóján könyveket és Bibliákat is árultak és ezzel lassan feleslegessé tették a bibliaárusok vándorlását.

Kik is voltak a bibliaárusok? Balogh Ferenc (1836-19139 a debreceni kollégium jeles tanára felel meg erre a kérdésre. Munkájukat a Brit- és Külföldi Bibliatársulat 1904-es centenáriuma kiadott tanulmányában így írja le munkájukat, úti fáradozásait: „falvakon, hegyek közt, forró és jégvidéken, gyalog, öszvéren, hajón, vasúton; küzdenek úti fáradalmakkal, gúnnnyal, ellenségeskedéssel, nélkülözéssel, az idő viszontagsággal, soknak megrendült az egészsége; volt, aki

vértanúként halt meg kötelessége hű teljesítésében. Egyszerű, de hitbuzgó emberek, akik közvetlen érintkeznek a néppel; örül szívük, ha a mennyei kenyeret ajánlhatják. Ahol olvasni nem tud a nép, ott ők olvasnak fel, hogy megkedveltessék a hallott ígét, hiszen a hit, hallásból keletkezik”²²

Az eladásra kerülő Bibliákról is kell néhány szót mondanunk. Károly Gáspár óta a protestáns gyülekezeteken belül mindig biblia-hiány volt. Az írni-olvasni tudás fejlődésével ez a hiány csak fokozódott. Az első olyan Biblia kiadás, mely vásári terjesztésre is alkalmas volt, talán a 18. századi debreceni Újszövetség kiadás lehetett²³, de tömegesen a Biblia csak a 19. század elején kerülhetett a piacra. Wimmer Gottlieb Ágoston (1793-1863) evangélikus lelkész, és L. Pinkerton buzgólkodása révén, a Brit- és Külföldi Bibliatársulat Kőszegen nyomdát alapított²⁴. Ebben a nyomdában 1838-1852 között készültek Bibliák. A teljes Biblia 13 kiadásban jelent meg, mintegy 60 000 példányban, az Újszövetségnek eddig 25 kiadását ismerjük, ennek összes példányszáma meghaladhatta a 70 000, de elképzelhető, hogy még mindig vannak lappangó példányok.²⁵ Ezek a számok arra mutatnak, hogy ugrásszerűen megnőtt az érdeklődés a Biblia iránt. Viszonylag keveset tudunk ezeknek a Bibliáknak a terjesztéséről, arról az útról, ahogyan a nyomdától a használóig eljutott a Könyvek Könyve. Ennek feltárása művelődéstörténeti szempontból is fontos, megoldandó feladat²⁶

A római katolikus bibliaterjesztésről sem szabad megfeledkeznünk, hiszen nemcsak a protestáns, de a római katolikus hívekben is megnőtt az érdeklődés a Szentírás iránt. Körükben is népszerű könyv lett a Biblia. Ezt igazolja a Szepessy Ignác-féle Vulgata (Káldi György által fordított) revízió²⁷, Szabó József²⁸ által elkészített javított kiadása²⁹ is, melyet Pesten 1851-ben, amikor az osztrák hatóságok a Brit- és Külföldi Bibliatársulat kiadóit és szerkesztőit tevékenységét akadályozták, a Bucsánszky Alajos nyomda és kiadóvállalat kezdeményezésére jelent meg. Ez a kiadó számos ponyvanyomtatvány kiadója és erjesztője volt.³⁰ A nagy terjedelmű, munkaigényes könyv kiadása, minden bizonnyal gondos üzleti mérlegelés alapján, az igények pontos ismeretében jött létre. A kiadás és a terjesztés pontos körülményeit – tudtom szerint – még senki nem vizsgálta meg eddig, különböző kiadásait sem vettük számba, de bizonyára igaza van Szentiványi Lajosnak, aki szerint „valószínűleg bő terjedelme miatt nem vált közleletűvé”³¹. Érdemes viszont belőle Szabó József 1847. szeptember 1-én kelt Előszavának első mondatait idézni. „A Szentírás jelen kiadása egyedül Bucsánszky Alajos úr ismeretes buzgóságának és merész vállalatának köszöni létét. Midőn tudniillik tapasztalná, hogy a Szentírás magyar példányai olly ritkák, egyszersmind olly drágák, miszerint a köznép tetemesebb áldozat nélkül azok birtokába nem jöhet: elhatározta magát, a’ Szepessy-féle Szentírásnak újabb és számos képpel díszesített, ’s mégis olcsóbb kiadására”. Azt is megtudjuk az előszóból, hogy Kopácsy József hercegprímás csak úgy adott engedélyt a kiadásra, ha az magyarózó jegyzetekkel jelenik meg, de ahhoz hozzájárult, hogy ezt lerövidítsék. Ez volt Szabó József fő munkája a Biblia kiadása körül. A nagy és nehézkes könyv népszerűségét Varga Lajos verses Bibliája homályosította el,³² amit az Egri Nyomda- és Részvénytársaság adott ki és terjesztett.

A bibliaterjesztőket, - mint ahogyan a népi vallásosság minden képviselőjénél is lenni szokott – a vallás hivatalosai mindig egy bizonyos gyanúval illették. Nem mindenki tartotta Balogh Ferenchez hasonlóan azokat, akik ezt a nehéz szolgálatot vállalták. Czékus László () a századforduló egyik jeles református papja Balogh Ferenc dicsérő írására így válaszolt: „hát én őszintén megvallom, hogy a mi hazai bibliaárusaink iránt nem tudok ennyire lelkesedni”. Nem azért volt Czékus szkeptikus,

mivel a magyarországi bibliaárusok nem voltak szorgalmasak munkájukban, hanem azért, mert az angol bibliatársulat „bibliaárusokként gyakran olyan egyéneket is alkalmaz, kik ama veszélyes baptista szektához tartoznak, melynek apostolai szeretvén a zavarosban halászni, ahol csak tehetik, örömet bontogatják a protestáns egyházaink erőtlenebb őrfalait”.³³ A bibliaárusokban, melyek között, mint láttuk valóban volt néhány baptista is, nagyon sokszor az egyház hivatalosai ellenségét láttak.

Ez a vád különösen a 19-20. század fordulóján erősödött meg. A rendelkezésre álló számos forrás közül egy evangélikus folyóiratban az *Evangélikus Egyházi Szemlében* található, néhány idézetre hadd utaljak ezzel kapcsolatban. 1897-ben a lap egyik cikkírója egyenesen azt állította, hogy „a baptizmust a Brit-és Külföldi Bibliatársulat kolportőrei hurcolták be a gyülekezetbe”³⁴. A lap támadja Moody Andrászt a skót misszió lelkészét, valamint a skót bibliatársulatot is, melynek egyik baptista kolportőre 1899 februárjában Békéscsabán is megfordult.³⁵ 1901-ben azután a vádat pontosabban is megfogalmazta a lap. „Magyarországon Millard, a Brit- és Külföldi Bibliatársulat igazgatója terjesztette el a baptizmust kolportőrjeivel, kik közül különösen Müller, jelenlegi budapesti baptista lelkész és fővezető tűnik ki”.³⁶ Az itt említett Müller valószínűleg Meyer Henrik (1842-1919) a magyarországi baptista misszió egyik úttörője. A Brit- és Külföldi Bibliatársulat százados évfordulóján, ismét megvádolta a békéscsabai lap Millardot, aki ekkor már régen nyugállományban volt. Neki sokat köszönhetett a magyar bibliaterjesztés ügye. A lap azért neheztelt, mivel állítása szerint „lelkészeink sok helyütt jóakarattal fogadták a báránybőrbe öltözött farkasokat, kik első apostolai voltak a rajongó, szektás szellemnek”.³⁷

Millard Ede³⁸ (1822-1906) valóban baptista volt, aki Bécsben élt, és mint a Brit-és Külföldi Bibliatársulat megbízott vezetője hosszú ideig toborozta, a vándor-árusok nehézségeit vállaló, bibliaárusokat. De a munka feltételei szigorúak voltak. A társulat hivatalos bibliaárusai, az alkalmi vásári árusoktól eltérően, a szabályzat szerint, a Társulat által kiadott Bibliák árusításán és terjesztésén túl semmiféle vallásos propaganda tevékenységgel nem foglalkoztak. Erre gondosan ügyelt Millard. Jó példa erre Meyer Henrik esete. Csak addig lehetett a társulat alkalmazottja, amíg el nem kezdte baptista lelkészi munkáját. Amikor ezt megsértette ezért, keményen megintette.³⁹

Az egyház hivatalosainak rosszallása ellenére is lelki egészséget elégítettek ki a bibliaárusok. A 19. század dereka hozta a magyar protestantizmus történetében az első szekularizációs hullámot, melyről több feljegyzésünk is van.⁴⁰ Ennek ellenére például Gubás Ferenc református népoktató 1860-bban Mezőkeresztesről azt írta, hogy amikor kihirdették a templomban, hogy lehet Bibliát vásárolni „a hívek mintegy vetélkedtek a vételben, s többen vannak olyanok, kiknek mindennapi kenyerük alig van, s a Szent Bibliát mégis megvették”.⁴¹ De Tizzasason sem volt más a helyzet. Innen Zih Károly református néptanító küldött jelentést: „A legszegényebb napszámos is édes örömtől áthatva, áhítozva áldozza bibliamegszerzésre legutolsó fillérére is, s csaknem két hét eltelése alatt már 65 protestáns család olvassa, édes érzéssel eltelve a Könyvek Könyvét”.⁴² Horváth Sámuel meg Nemesbikkről küldött hasonló feljegyzést.⁴³

De nemcsak vásárolták, hanem olvasták, tanulták is a Könyvek Könyvét. Erre csak egy érdekes adalékot idézek példaként, amiről Ráth-Végh István is megemlékezett a magyar kuriózumok között. Egy Bak Sándor (+1866) nevű kiskunlacházi takácsmester kívülről tudta a Bibliát és bármelyik elkezdett verset tudta folytatni.⁴⁴ Ilyent csak a néhai Szovjetunió szabadegyházi gyülekezeteiben láttam,

ahol a fiatalok egy-egy könyvet megtanultak kívülről, hogy élő Bibliakánt megmaradjon az emlékezetben a Könyvek Könyve.

A bibliaárusok, kolportőrök, egyháztörténetünk névtelenjei. Emléküket lassan elmossa az idő. Ma már nevüket is nehéz kiásni a porosodó iratok mélyéről. Pedig szerepük a népi vallásosság szempontjából jelentős. Fennmaradtak református, evangélikus, sőt római katolikus bibliaárusok nevei is.⁴⁵ Kutatási területem miatt, a szabadegyházi bibliaárusok életét, sorsát, munkakörülményeit ismerem jobban, ezért közülük mutatok be egy múlt századi baptista bibliaárust, akinek sorsa, életútja nem sokban térhetett el a más vallásfelekezetekhez tartozó társaitól. A bibliaárus neve: Novák Antal.

Meyer Henrik anyakönyvi bejegyzése szerint Novák Antal 1828. január 17.-én, katolikusként, az akkori Ausztriához, ma Szlovéniához tartozó Cilliben (ma Celje) született.⁴⁶ A faluban vegyesen laktak német, szlovén és magyar nyelvű lakosok. Novák Antal szabómesternek tanult. Hamar elkerülhetett szülőfalujából. Pesten, az 1860-as években kapcsolatba került Rottmayer Jánossal (1819-1901) és bejáratos volt Rottmayer János Gyöngytyúk utcai házába (ma: Gyulai Pál u. 8).⁴⁷ Bányai Jenő kutatásai nyomán egy nagyon fontos adatot tudtunk meg Novák budapesti éveiről. A pesti német leánygyülekezet anyakönyve szerint Novák Antal 1864.-ben itt kötött házasságot a pozsonyi illetőségű Ax Zsuzsanna Katalinnal.⁴⁸ Ez nemcsak Novák Antal életéhez ad egy érdekes támpontot, hanem azt a korábban is tudott tényt erősíti, hogy Novák a múlt századi induló belmissziói törekvések legfontosabb központjával a pesti református német leánygyülekezettel volt kapcsolatban, bár ez a kapcsolat laza lehetett, mert a ránk maradt iratokban nem találunk több adatot Novákról.⁴⁹ Ezzel a gyülekezettel volt összekötésben Rottmayer János is és valószínűleg M.B. Czechowsky (1818-1876) az első Magyarországon megfordult adventista misszionárius is, aki 1869-70-ben tartózkodott Pest-Budán.⁵⁰ A házassági anyakönyvi bejegyzés szerint a Novák házaspár ekkor József u. 38. sz. alatt lakott.

Csopják Attila (1853-1934) feljegyzéseiből tudjuk, amelyhez az értesülést valószínűleg apósától Rottmayer Jánostól szerezte, hogy Novák Rottmayer-től „kapott iratokat és munkát egyszer-másszor”.⁵¹ Csopjáktól azt is megtudjuk, hogy hogyan került Novák kapcsolatba a Brit- és Külföldi Bibliatársulattal. Itt kell megjegyeznünk, hogy a magyar biblia terjesztésében más bibliatársulatok is részt vettek, mint pl. a Skót nemzeti Bibliatársulat is, de mint korábban említettük a vásári könyvárusoknál is kapható volt a Biblia. A fiatal házas Novák Antal 1869-ben nehéz anyagi körülmények közé került. Egy időben úgy akart egy kis jövedelemhez jutni, hogy észrevette, hogy a bibliaterjesztő társulatok igen olcsón adják a Bibliát, amely után nagy kereslet mutatkozott. Ezért Bibliákat vásárolt és magas felárral továbbított. „Így folytatta ezt a vásárlást mindaddig – írja Csopják Attila – míg a bibliaüzletben feltűnt ez az eljárás és a szorgalmas vásárlóból hamarosan bibliaárus lett” Erről egy másik feljegyzés is ránk maradt, amit Szabadi F. Gusztáv (1871-1966) leírásában maradt ránk.” Novák Antal 1865. május 26.-án, felesége pedig, ugyanazon év július 20.-án lépett a bibliatársulat szolgálatába, 35, illetve 30 forintnyi havi fizetéssel. Mivel nőket csak a tengerentúli tartományokban alkalmaz a társulat...Novák feleségének felvétele és alkalmazása egyedülálló kitüntetés számban ment. Mindketten a bibliaterjesztésre rátermett emberek voltak.”⁵² Ezzel Novák Antal és felesége elkezdte a bibliaterjesztők nehéz, hányattatott és fáradtságos vándor-életét.

Hogyan állt ekkor a bibliaterjesztés ügye Magyarországon? Millard Ede, még 1864. szeptember 30.-án levelet írt Török Pálnak, a Duna-melléki Református Egyházkerület püspökének, melyben bejelentette, hogy egy bibliaraktárt állított fel Pesten a Lauffer testvérek evangéliumi kölcsönkönyvtárában (Váci u. 9). Kérte a

püspök támogatását. Azt is megírta, hogy Ziegler János raktárigazgató – aki korábban hajóstiszt volt – felkeresi Török püspököt és segítséget kér ahhoz, hogy az új bibliaraktár felállításáról a lelkészek és a gyülekezetek tudomást szerezzenek.⁵³

A Novák házaspár első munkaterülete a Tiszántúl volt. Pesti otthonukat hamarosan felszámolták. Valószínűleg 1866-ban vagy 1867-ben Gyomára költöztek. Ez a Körös parti város lett a bibliaterjesztő misszionárius házaspár működésének központja. Ebben a községben – mint ahogyan szerte az Alföldön – jelentős számban éltek olyan puritán hagyományokat őrző parasztok, akiket az egyre jobban megüresedő racionalista protestáns prédikációk nem elégítettek ki. Ezek az ősi puritán hagyományokat követve otthon, rendszerint csoportosan Bibliát és más hitépítő könyveket tanulmányoztak.⁵⁴ Novák ezeket a bibliás csoportokat, népi gyülekezeteket (ecclesiolákat) tekintette működése fő színterének, hiszen itt volt a Biblia iránt a legnagyobb érdeklődés. A 19. század második felének baptista, nazarénus és más szabadegyházi missziója ezeknek az egyház hivatalos szervezetéből egyre jobban kiszoruló csoportoknak a befogadására épült. Ezt a lehetőséget a magyarországi baptisták esetében Novák Antal ismerte fel először. Ha nincsen Novák Antal, aki faluról falura járt és a Bibliát terjesztette, soha nem találkozott volna Meyer Henrik a nagyszalontai házi gyülekezetekkel és Kornya Mihállyal, a legjelentősebb baptistává lett „parasztapostollal”, aki az egyházaktól mind jobban elidegenedő népi vallásos közösségek nagy összegyűjtője volt.⁵⁵ Nagyszalontán tulajdonképpen nem a baptisták, Meyer Henrik szervezett gyülekezetet, hanem az élő és aktív, népi vallásosságot gyakorló közösséget, ami anyaegyházában, a református egyházban egyre inkább idegen testnek számított, fogadta be a baptista egyház.⁵⁶

Miért éppen ez a terület – a Körösök vidéke, vagyis a békés-bánáti református egyházmegye – lett Novák Antal munkaterülete? Erre a kérdésre segít felelni Hajnal Ábelnek, a békés-bánáti esperesnek 1867. évi jelentése, melyben a többi közt ez áll: „A múlt évben folyamodtam a bibliaterjesztő angol társulat Bécsben székelő titkár Millárd Eduárd úrhoz, egy ambuláns lelképásztor évi díjazása kieszközléséért, ki a Bánátban szétszórtan lakó református hit-rokonainknak az élő kereszténységet szólná és hirdetné. Miután válaszul azt nyertem, hogy a bibliatársulat kítűzött egyedüli célja lévén a sz. Biblia olcsó áron terjesztése, a célunkra évi segély nem remélhető. Ugyancsak nevezett titkár úr utasításából folyamodást készítettem ez évben a következő című társulathoz: Continental evangelical Society in London, s azt ft. Balogh Péter püspök úr, és segéd gondnok ő kegyelmessége is aláírván, Millard titkár úrhoz is elküldtem azon kérés mellett, hogy az illető helyre állítólag eljuttatni méltóztatásuk”⁵⁷ Millardnak ez a kapcsolata Hajnal Ábelrel bizonyára befolyásolta Novákék Gyomára költözését. Az üggye vonatkozó iratokból kiderül, hogy Révész Imre püspök ajánlotta Hajnal Ábelnek a Millarddal való kapcsolatot.⁵⁸ Novák ekkor még nem volt baptista, de mindenképpen szimpatizált a régi puritán gyökerű kegyességgel, melynek képviselőjét egyre jobban az induló baptista misszió vállalta magára.

Novák Antal alföldi szolgálatáról a baptista történelemmel foglalkozó írások rendre megemlékeztek. A régebbiek közül Csopják Attila,⁵⁹ Körösy István,⁶⁰ Dr. Kiss Ferenc⁶¹ Kirner A. Bertalan⁶² írt Novák missziójáról. Meyer Henrik is megemlékezett róla kéziratos önéletrajzi feljegyzéseiben,⁶³ valamint több, későbbi visszaemlékezés alapján megírt baptista gyülekezeti krónika, lejegyzett szájhagyomány is hivatkozik a Novák házaspár munkásságára. Ezeknek kritikai kiértékelését, forráskritikai vizsgálatát még nem végezte el a baptista egyháztörténet írás.

Gyomán, jelentős református házi gyülekezetek éltek, amelyek ápolták azt a puritán gyökerű népi vallásosságot, amelyhez hasonló kegyességet a baptista parasztpostolok hirdettek. Ezek a házi bibliás körök a református egyház peremén szívósan, ellenállva a liberális teológiától befolyásolt igehirdetési gyakorlatnak, elhatárolódva a helyi egyházpolitikai küzdelmektől, éltek és a puritán típusú vallásgyakorlat tartós bázisai voltak. Erre utal az is, hogy húsz esztendővel Novák Antal működése után, amikor 1888. január 31. – február 1. én A. Sommerville a híres skót evangélista Gyomára jött, óriási tömeg gyűlt össze a református templomban, akik egyházsónoklat helyett igazi, hitébresztő prédikációra vártak. A gyomai látogatásról ezt jegyezte fel Sommerville naplójába: „ekkora hallgatóságom Skóciában sem volt”. Majd hozzáteszi: „örülök, hogy nem hallgattam a jó debreceni protestánsok tanácsára és nem mentem haza. Magyar misszió utam jelentős része most kezdődik. Ki hitte volna, hogy én még földi életemben ilyen jelenetek tanúja lehetek. Ó, csak töltené ki az Úr az ő Lelkét. Valósággal a pünkösdi háromezerre kell gondolnom. Istené legyen érte minden dicsőség.”⁶⁴

Az sem véletlen, hogy Kornya Mihály működésének is egyik centruma Gyoma lett az 1880-as években. A házi gyülekezetek elidegenedését a hivatalos egyháztól mindenütt, így Gyomán is, gyorsították a papválasztási botrányok. 1870.-1871.-ben a sajtóban is nagy vihart kavarázó lelkészválasztási botrány helyszíne volt a gyomai református egyház ez tovább mélyítette a már meglévő és egyre jobban növekvő szakadékot.⁶⁵ Ez adott talajt a baptista missziónak. Kornya Mihály itt végzett munkájáról már 1881-ben hírt adott a protestáns sajtó, vészharangot kongatva, de a bajok orvoslása helyett megelégedtek a baptisták rágalalmazásával, kigúnyolásával. Ez volt a legostobább módszer az egyház belső ügyeinek rendezésére. Az első baptista bemelegítésre 1883. december 13.-án került sor a jezes Hármaskörösben.⁶⁶

Mindez Novák Antal és feleségének Gyomára érkezése után 15-20 évvel azután történt. A közte eltelt másfél évtizedben semmi nem történt ennek az egyre nyilvánvalóbb feszültségnek az orvoslására. Novákék ekkor még nem voltak baptisták. Nagyon jó kapcsolatokat igyekeztek kiépíteni a helyi református gyülekezettel is. A presbiteri jegyzőkönyv szerint 1868 augusztusában Novák Antal díszes Úr asztali Bibliát ajándékozott a gyülekezetnek.⁶⁷ Ez ugyan a bibliatársulat gyakorlatában megszokott udvariassági gesztus volt ugyan,⁶⁸ mégis azt bizonyítja, hogy a Novák házaspár barátságos módon közelített a hivatalos egyház intézményrendszeréhez. A Novák házaspár szorgos munkával hozzáfogott a Biblia terjesztéséhez. Az 1860-as évek közepén, második felében 13 kolportőr dolgozott az országban. Szorgos munkájuk révén pl. az 1868-69-ben 45 562 Szentírást adtak el hazánkban.⁶⁹

Novák ekkor még Rottmayer Jánossal való kapcsolata révén legfeljebb baptista szimpatizánsnak tekinthető, de mivel a református egyház egyre kevésbé tudott mit kezdeni a missziói aktivitásával, és az emberek Biblia utáni éhségét egyre kisebb empátiával fogadta, Novák megerősítette a baptista közösséggel a kapcsolatát. A Meyer Henrik által vezetett, és már említett anyakönyv tanúsága szerint 1870. április 30.-án Bécsben került sor a bemelegítésére, ami minden bizonnyal Millard Ede munkálkodásának következménye lehetett.⁷⁰ Millard 1869 novemberében, mint a Brit- és Külföldi Bibliatársulat bécsi központjának vezetője, járt Budapesten „megtekintette a colporteuröket” és a bibliaterjesztés engedélyezése, az önálló lerakat kialakítása végett kérvényt nyújtott be a Belügyminisztériumba. De Millard baptistasága egyre több ellenséget szerzett neki. Köztudott lett az is róla, hogy bécsi otthonában baptista gyülekezetet szervezett és ennek lett a vénje. Pesti látogatásáról az a hír járta, hogy „az angol bibliai társaság hat agentiat állít

hazánkban az angol bibliák terjesztésére.”⁷¹Ezt Millard baptistasága miatt rossz néven vették a protestáns egyházak hivatalosai és ezért egyre nagyobb ellenállás bontakozódott ki a bibliaterjesztőkkel szemben. Ebben természetesen a katolikus papok jártak az élen. A szentjakabi római katolikus pap antikrisztusnak bélyegezte a bibliaterjesztőket, ami ellen a Protestáns Egyház s Iskolai Lap cikkben tiltakozott.⁷²Ezért Millard hangsúlyozni kénytelen 1869 novemberében, hogy „a társulat szolgálatában álló egyének valamennyien szigorúan kötelezvék, csupán a Biblia egyszerű és kizárólagos terjesztésére szorítkozni, jegyzetek és magyarázatok nélkül.”⁷³

Novák mégis talált alkalmat a misszióra. Munkamódszerét Kornya Mihály és Tóth Mihály baptista „parasztpróféták” 1892-ből való visszaemlékezése örökítette meg. „Két hónapig házról-házra járt, kínálva mindenkinek a Bibliát. Akik tőle vásároltak, felkeresték a saját lakásán a barátságos modorú embert, hogy útbaigazítást kapjanak tőle. Fentnevezett Novák Antal minden utasítást szívesen megadott, s nemsokára más községbe ment terjeszteni a Bibliát. Egy év múlva visszatért Nagyszalontára, ahol már néhány tagból álló bibliakört talált. Ezek az ő távollétében, egymást buzdítva tudakozták a Szentírást, ahol rátaláltak az alámerítkezésre, de még nem tudták, hogy hol van egy olyan egyén, aki rajtuk az alámerítkezést végrehajtaná.”⁷⁴

Novák Antal 1869-ben vagy 1870-ben jelenhetett meg először Nagyszalontán, ahol kapcsolatot létesített Bondár Balázs házában alakult bibliás gyülekezettel. Munkálkodása, a bemerítésről való tanítása nyomán, „hamar tusakodás támadt a gyülekezetben és sok imádkozás és böjtölés, Szentírás-olvasás közben keresték az igazságot. Mint többen elmondták nekem –írja Kiss Ferenc – valóságos lelki forrongás támadt a városban.”⁷⁵Ennek a látogatásnak lett az eredménye az első nagyszalontai csoport bemerítkezése Gyulán a Körösben, amelyet Meyer Henrik végzett el. Meyerrel Novák csak 1875 júniusában ismerkedett meg Pesten.⁷⁶A Novák házaspár Kirner A. Bertalan szerint 1874. áprilisában Gyomárról Gyulára költözött.⁷⁷

A Novák házaspár alföldi működésével kapcsolatban a másik fontos adat Berettyóújfaluhoz kötődik. A baptista gyülekezet jegyzőkönyve szerint Novákék 1869 decemberében – tehát a bemerítése előtt járt Berettyóújfaluban, ahová a forrás szerint Nagyszalontáról jött. Ugyanez a forrás arról is megemlékezik, hogy a Novák házaspár 1872-ben két hónapot munkálkodott ebben a községben.⁷⁸Többször is visszatértek ebben a községben. Lisztes András (1851-1919) nekrológiájából tudjuk, aki az első berettyóújfalui baptista volt, hogy „1876-ban Novák testvér, mint bibliaárus, nála raktározott bibliákat és közölte vele Isten Igéjének magyarázatát.”⁷⁹Novák berettyóújfalui vetése is beérett. 1877. november 10.-én 13 embert Meyer Henrik, aki önéletrajzi kéziratában így ír erről: „Hétfőn, november 10.-én reggel 7, 30-kor Berettyóújfaluba utaztam, s du. 4 órakor érkeztem oda. Számos bemerítkező jött össze s az éjszakai órákban nyúlóan foglalkoztam felvételükkel. Még hétfőn este szóltak egy idős asszonyról, aki nagyon örült a bemerítésnek, de súlyosan megbetegedett. Nem csekély meglepetésünkre nemsokára kocsin hozták el ahhoz a házhoz, ahol a felvételre jelentkezőkkel foglalkoztunk. Éjjel két óráig (szerda hajnal) 13 lelket találtunk alkalmasnak a felvételre, egyháztagot, köztük a beteg, idős nénit. Hajnal három órakor vonultunk ki az alámerítkezés színhelyére, a beteget kocsin vitték. A víz befagyott, a jég azonban nem volt vastag, csak az volt a kellemetlen, hogy nagyobb utat kellett megtennünk, hogy megfelelő mélységű vízhez érjünk. Itt azután hitük vallomására bemerítettük mind a 13 lelket, köztük a beteget is. Csodálatos volt, hogy a hazafelé vezető úton a betegnek nem volt már szüksége kocsira, saját lábán ment.”⁸⁰A kortársak ezt Novák magvetése eredményének

tartották. Az egyik református híradás így panaszolja ezt: „Berettyóújfaluban éppen egy baptista vagy nazarénus bibliaáruló a bibliaárulás színe alatt és alkalmáéval térített el 14 református felnőtt egyháztagot, kiknek azután újrakeresztelésére Budapestről Meyer atyafi a propaganda feje hívatott meg.”⁸¹ Valóban igaz volt, amit Csopják Attilának egy akkor még élőtanú mondott el: „Ahol Novák a nejevel megfordult, ott nagy ébredések támadtak és Novák Közép-Magyarország üdvharcosa lett.”⁸²

Ezek a missziói sikerek viszont nem használtak Novák Antal bibliaáriusi munkájának. A kolportörök között is kiéleződött a „baptista kérdés”. Érdekes adalék ehhez Meyer önéletrajzi feljegyzéseinek egyik érdekes szakasza. Köztudott, hogy Meyer is bibliaárusként kezdte életét és ezért figyelemmel kísérte a társulat ügyeit. A feljegyzés így szól: „A Brit- és Külföldi Bibliatársulat 1875 júniusában rendezte meg szokásos konferenciáját a kolportörök részére s ezekre az alkalmakra rendszerint Bridewide nevű úr jött el. Ez a vendég, hívő quaker volt. Vasárnaponként ebben a nagyon szerény helységben (Pfetter-gasse)⁸³ hirdette nálunk az igét. Engem azzal gúnyoltak, hogy elzavartak a társulattól. Ezt a gyalázatot azzal sikerült némileg enyhíteni, hogy nemcsak Millard testvér prédikált nálunk, hanem Bridewide úr is, és az utóbbi távozásakor egy 10 guldenes bankjegyet nyomott a kezembe.”⁸⁴ Ebből a kis anekdotikus epizódból is látjuk, hogy baptista bibliaárusok munkálkodása nem vetett jó fényt a protestáns egyházak körében a társulatra.

A bibliatársulat lerakatát Millard szervezet meg és vezette, de a vezetőség éppen ezeknek a feszültségeknek kiküszöböléséért úgy döntött, hogy 1876. március 1.-től a református Victor Bernátot bízta meg a budapesti lerakat vezetésével.⁸⁵ Ő újra szükségesnek látta körlevélben tudatni a protestáns lekipásztorokkal, hogy a társulat budapesti lerakatának „egyedüli célja a Szentírás terjesztése minden nyelven és minden felekezet számára.”⁸⁶ Szabadi F. Gusztáv feljegyzése szerint Victor Bernát „hamar megsokallta a baptistáskodást és Novákot áthelyezte Kolozsvárra”⁸⁷

Itt Novák Antal ismét jó kapcsolatba került régi jó barátjával, most már hittestvérével, Rottmayer Jánossal, aki a skót nemzeti bibliatársulat kolozsvári lerakatát vezette. Itt is munkához látott és házról házra járva árulta a Bibliákat és újabb kapcsolatokat létesített. 1877. október 4.-én Meyer Henrik látogatta meg.⁸⁸ A testvéri látogatás igazi célját Meyer naplófeljegyzésének egy további mondata árulja el: „Október 10.-én utaztam Brassóba. Munkaterületemnek ez volt a határa, mert Novák testvér, mint kolportör eddig jutott, s így reményem volt arra, hogy ezen a réven alapot talállok a munka folytatására.”⁸⁹ Eszerint Meyer olyan úttörőnek tekintete Novákot, akinek bizonyágtevő szava és bibliaterjesztő szolgálata alapot teremt a baptista misszióknak. Kirner adatgyűjtése szerint Novák Antal részt vett 1877. november 14.-én Kornya Mihály és Tóth Mihály diakónussá avatásán is.⁹⁰ Ez volt ismereteink szerint utolsó szolgálata.

Ezután nem sokkal Novák Antal meghalt. Meyer erről mindössze ennyit jegyzett be a tagnyilvántartó könyvbe Novák neve mellé: „hazaérkezett 1877. december 17.-én.” Ez lett az örökké vándorló bibliaárus sorsa. Szabadi F. Gusztáv a misszionáriusok nyilvántartójában azt is feljegyezte, hogy Brassó közelében történt a halála. Felesége Kolozsvárott 14 hónappal élte túl. Szabadi erről így tudósított: „Novák testvérnő daganatos megbetegedéssel kórházba került, sajnos a műtét következtében meghalt. Hajlékában igen sok testvér szokott összejönni éneklésre és imádkozásra. Betegsége alatt az állami kórház egyik kis szobájában feküdt.” Nováknét 1879. február 3.-án 3 órakor temette el Meyer Henrik Kolozsvárott. A temetésre elkísérte Szabadi F. Gusztáv is.⁹¹

A 19. századi bibliaárusoknak az életét, vándorpályáját elnyelte az idő, emlékük is alig maradt ránk. Munkájuknak, életüknek ránk maradt adatait azért is jó volna összegyűjteni, mert a 19. század második felének népi vallásosságáról még mindig keveset tudunk, pedig – meggyőződésem szerint – az egyház igazi története nem a tisztségviselők, az intézmények vagy a létrehozott tárgyak históriája, hanem a bennünk rejlő hit gyakorlásának, köznapis és ünnepi megvalósulásnak története.

Jegyzetek.

¹ Molnár Ambrus – Szigeti Jenő: Református népi látomáirodalom a XVIII. században. Bp. 1988. – Szigeti Jenő: Török Susa álombéli látása. In. Pócs Éva (szerk.): Extázis, álom, látomás. Vallásantropológiai fogalmak tudományos megközelítésben. Bp. 1998. 113-122. -

² Bálint Sándor: Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza. Szolnok. 1991. (Barna Gábor utószavával.) –

Barna Gábor: Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei. Bp. 1998. Néprajzi Tanszék, Szeged – Magyar Néprajzi Társaság.

³ Dankó Imre: A funerátor. In. Dankó Imre –Küllös Imola (szerk.). Vallási néprajz. 3.Bp. 1987.325-340.

⁴ Pl. Rózsafűzér társulatok. Barna Gábor: Szentemberek (Bp. 1998) 297-373. Gergely Katalin, Gál Irma, Beszédes Katalin írásai. – Protestáns társulatok: Molnár Ambrus: A hajdúhadházi Szent Emberek és Szent Asszonyok Társasága. In. Tüskés Gábor (szerk.) „Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallások köréből. Bp. 1986. 418-443.

⁵ Petánovics Katalin: „Aki megélt az imádságból”. in. Barna Gábor (szerk.) Szentemberek. Bp. 1989. 77-89.

⁶ Szemléletesen írja le funkciójukat Baksay Sándor: *Patak banya* (Bp. 1907.) című kisregényében. Újabb kiadása: Baksay Sándor: Szederindák. Válogatott művek születésnek 150. évfordulójára. Bp. 1982. Református Sajtóosztály. Válogatta: Varga Domokos. 25-101

⁷ Knapp Éva: Pietás és irodalom. Irodalomkínálat és művelődési program a barokk-kori társulati kiadványokban. Bp. 2001. Universitas. Szigeti Jenő: A puritán kegyességi irodalom hatása a népi vallásosságra. In. Folklorisztika 2000-ben. Folklor – Irodalom – Szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára. Bp. 2000. ELTE Folklore Tanszék. I. köt. 334-347.

⁸ Összefoglalása: Szigeti Jenő: A protestáns kisegyházak népi vallásossága. In. Hoppál Mihály (szerk.), Magyar néprajz VII. Bp. 1990. Akadémia. 482-498.

⁹ Dankó Imre: A régi debreceni könyvtárak. Hajdú-Bihari Napló. 30. évf. (1973) 128. szám (június 3.). 11. old

¹⁰ Dankó Imre: A gyulai vásár. Gyula, 1963.

¹¹ Itt jegyzem meg, hogy fontos feladat volna a magyar imádság-irodalom bibliográfiájának összegyűjtése, az egyes imádságos könyvek elterjedésének, fellelhetőségének regisztrálása, mely a népi vallásosság sok fontos kérdésének megválaszolásához adna segítséget. Takácsy Lajos könyvről:

¹² Szikszay Györgyről: ifj. Dr. Szabó Aladár: Szikszay György élete és munkássága. Bp. 1927. – Papp János: A „Keresztyén tanítások” eddigi kiadásai. *Református Egyház* 1987. aug. 1-15. 187-189. 212

¹³ Dankó Imre: A gyulai vásár. Gyula, 1963.

¹⁴ Arad, 1883. Dankó Imre: i.m.

¹⁵ ifj. Lelle József: Radnai búcsú- Szegeden. In. L. Imre Mária (szerk.) Népi vallásosság a Kárpát-medencében. III. Pécs 2000. 200- 206.

¹⁶ Kirner A. Bertalan: A békési vásár. Gyula 1964. 119.old

¹⁷ Jenő Szigeti: Egtheenth- Century Hungarian Protestant Pietist Literature and John Bunyan. in. M. vanOs – G.J. Sutte (ed): Bunyan in England and Abroad. Amsterdam. 1990. VU. University Press. 133-142.

¹⁸ Vargha Balázs: Gyermekirodalom. Bp. 1964. OSzK. Könyvtudományi és Módszertani Központ. 19.

¹⁹ Szigeti Jenő: A Tamás bátyja kunyhója Magyarországon (kézirat) 2003.

²⁰ Kecskméti Ferencről: Szigeti Jenő: A békési paraszt-ecclesiólák válsága és a baptista gyülekezet megalakulása (1890-1891). In. Tüskés Gábor (szerk.): „Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Bp. 1986. Magvető. 444-478. Jeles könyvei voltak: Új Simeon énekei, () és az „Úri ima” című prédikációs gyűjteményei.

²¹ Kirner A. Bertalan (1884-1973) később baptista lett. Életéről: (Bányai Jenő): A „krónikás” emlékére. *Békehírnök*.1974. 94. old.

- ²² Balogh Ferenc: A bibliatársulat és a Biblia. Bp. 1904. – Biberauer Richárd: A magyar Biblia terjesztése. In. *Ébresztő*, 1903. október 1.
- ²³ Fekete Csaba: Kiegészítések és kérdések a Károlyi Biblia törzskönyvéhez in. Barcza József (szerk) Emlékkönyv a vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára. Bp. 1990. Református Sajtóosztály. 214-217.
- ²⁴ Bottyán János: A magyar Biblia évszázadai. Bp. 1982. Református Sajtóosztály.
- ²⁵ Fekete Csaba: u.o.217-219.
- ²⁶ Szigeti Jenő: Károly Biblia a nép között. In. Barcza József (szerk): Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára. Bp. 1990. 310-320.
- ²⁷ A Káldi György által lefordított Biblia revízióját Szepessy Ignác és munkatársai 1834-35-ben végezték el, és Pozsonyban jelent meg. Bottyán János: A magyar Biblia évszázadai. Bp.1982. Református Sajtóosztály, 96. old. – Balogh Ferenc: A magyar Biblia története. Debrecen, 1872.
- ²⁸ Dr. Szabó József (1805. márc. 17. Mezőkomárom – 1884. ápr. 27. Esztergom) Bölcsészetet és teológiát Pozsonyban, Nagyszombaton és Bécsben végezte. 183. szept. 30.-án pappá szentelték. 1831-1841 között különböző helyeken káplán. 1841-1854. teológiai tanár Nagyszombatban. 1854-től hercegprímási irodaigazgató. 1858.-tól esztergomi kanonok. 1862-1866. között a pesti központi papnövelde rektora. 1868 júl. 16.-án püspökké szentelték és esztergomi érseki helynök lett. Zellinger Alajos: Egyházi írók csarnoka. Esztergom. 1893. 495-496.
- ²⁹ Az ó- és újszövetségi szentírás kétszáz képpel, keresztény katolikusok számára. Pesten, 1851. Nyomtatta és kiadta Bucsánszky Alajos, saját költségén. 1. kötet. Az ószövetségi szentírás, 4 rétt, 1067 félhasábos lap. 2. kötet. Újszövetség.4-rét, 406 lap.
- ³⁰ A Bucsánszky nyomdáról: Kovács I. Gábor: Bucsánszky Alajos útja a kalendárium- és ponyva-tömegtermeléshez. *Magyar Könyvszemle*. 1985. 1. 1-17.
- ³¹ Szentiványi Lajos: A szentírástudomány tankönyve. 5. kiad. Bp. 1946. Szent István Társ. 390.
- ³² Varga Lajos verses Bibliája: „A mi Urunk Jézus Krisztus könyve: a Szentírás, vagyis az Ó- és Új-testamentumi Bibliái elbeszélés versekben megírva. 1-4 kötet. Eger, 18... Az Egri Nyomda-Részvénytársaság. Lugossy Ilona: Varga Lajos élete és munkássága. A verses Szentírás. Kézirat 1947/48. Doktori értekezés a szegedi tudományegyetemen.
- ³³ Czékus László: Bibliaárusok, mint a baptizmus terjesztői. *Protestáns Pap* 1904. 5. szám 146. old.
- ³⁴ *Evangelikus Egyházi Szemle*, 1897. 1. szám (január) 19. old.
- ³⁵ U.o. 1899. 2. sz. (febr.) 35. old.
- ³⁶ U.o. 1901. 2. sz. (febr.) 19. old.
- ³⁷ U.o. 1904. 4. szám (ápr.) 55. old.
- ³⁸ Szebeni Olivér: Millard Ede. *Békehírnök* (a továbbiakban Bh) 1966. június 15. 5.old.
- ³⁹ Meyer Henrik önéletrajza. Ford. Fejér Gyula. (kézirat). Baptista Levéltár. 35-39.old. Meyer Henrik életrajza: Bereczky Lajos: „Krisztusért járva követségben”. 1846-1996-. Tanulmányok a magyar baptista misszió 150. évfordulójára. Bp. 1996. Baptista Kiadó. 39. 48-63. Adatok. 469-470.
- ⁴⁰ v.ö. Szigeti Jenő: A protestáns népi vallásosság 19. századi válsága. In. S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika: Népi vallásosság a Kárpát-medencében. 6. Veszprém, 2004.175-181.
- ⁴¹ Gubás Ferenc: Bibliaterjesztés Mezőkeresztesen. *Protestáns Egyházi s Iskolai Lap*. (tovább: PEIL) 1860. 440. old.
- ⁴² Zih Károly: Bibliaterjesztés Tizsasason. PEIL. 1860. 644.
- ⁴³ Horváth Sámuel: Bibliaterjesztés Nemes-Bikken. PEIL. 1860. 1026.
- ⁴⁴ Könyves Tóth Kálmán híradása alapján: *Vasárnapi Újság*. 1872. 26. szám. – Ráth-Végh István: Magyar kuriózumok. Bp. 1934. – Szigeti Jenő: A Károly Biblia a nép között. Ld. 26. jegyzet.
- ⁴⁵ Bibliát terjesztettek a Szalay József és Kecskeméti Ferenc által szervezett „Első Magyar Missziói Társaság” könyvárusai is (pl. Hevesi Ferenc). A könyvárusok nevei megtudhatók a Brit- és Külföldi Bibliatársulat éves jelentéseiből, mely a londoni központban kutatható.
- ⁴⁶ Mitgleider-Register der Baptisten Gemeinde in Budapest. 1874-1890. Baptista Levéltár, Budapest.
- ⁴⁷ Csopják Attila: Képek a magyarországi paptista misszió történetéből. Bp. 1920. 10-11. old.
- ⁴⁸ A bejegyzés így hangzik: „Anton Novak nur Cilli in Steiermarc Schniede und Susanne Chaterine Ax nur Pressburg. Whonung Josephgasse 38. Zeugen Her. Eduard Neumann, Her. Herbst.”
- ⁴⁹ A pesti német leánygyülekezet szerepéről: Bányai Jenő: Az erdélyi és az alföldi baptista misszió kezdeti korszaka. *Theológiai Szemle* (a továbbiakban ThSz.) 1966. 1-2. 26-kk – Farkas József: A pesti református egyház 101 éves története. Kecskemét, 1898 – Bucsay Mihály: A budapesti német ajkú református gyülekezet százhusz éve. Th.Sz., 1979. 6. 345-348. Kovács Ábrahám: A Budapesti Németajkú Ev. Ref. Leányegyház eredete és története. 1858- 1869. Bp. 2005.
- ⁵⁰ Szigeti Jenő: M.B. Czechowsky munkája Magyarországon. Lelkész-tájékoztató. 1976. 3-4-. 129-137.
- ⁵¹ Csopják Attila: i.m. 10. old.

-
- ⁵² Szabadi F. Gusztáv: Emlékirataim (kézirat) Baptista Levéltár, Budapest.
- ⁵³ Kiss Áron: Török Pál élete. Bp. 1904. 206. old.
- ⁵⁴ Szigeti Jenő: Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön. *Ethnographia* 1973. 3. 332-341.
- ⁵⁵ Kirner A. Bertalan: Kornya Mihály krónikája. 2. kiadás. New York 1965.
- ⁵⁶ Kiss Ferenc: Magyar parasztproféták. Bp. 1942.
- ⁵⁷ A Békés-Bánáti Református Egyházmegye jegyzőkönyve. 1867. nov. 6-9. (nyomtatva megjelent. Makó, 1867.
- ⁵⁸ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára. Debrecen. I. 29. o. 5. és I. 29. c.15.
- ⁵⁹ Csopják Attila: Az első zsengek. *Bh.* 1913. jún. 30. (XVII. évf.) 178. old. – u.ő. Képek.. (Bp. 1928.) 10-11.
- ⁶⁰ Körösy István: Alföldi krónika. *Bh.* 1941. jún. 29 – aug. 3. (folytatásokban)
- ⁶¹ Kiss Ferenc: - lásd 56. jegyzet.
- ⁶² Kirner A. Bertalan. i.m. 44.45. 48 stb.
- ⁶³ v.ő. 39. jegyzet.
- ⁶⁴ Révész Imre: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. Debrecen 1943.27-29. Kálmán Farkas tudósítása. PEIL. 1888. 245-kk.
- ⁶⁵ A Tiszántúli Egyházkerület jegyzőkönyve, 1871. ápr. 3-24. A Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár. Debrecen. Em. ltr. 309-313.
- ⁶⁶ Kirner A. Bertalan: i.m. 90. old.
- ⁶⁷ A Gyomai Református Gyülekezet Presbiteriumának Jegyzőkönyve. 1868.í aug. 3. 2. pont. (A gyomai református gyülekezet tulajdonában).
- ⁶⁸ *Magyar Protestáns Egyház s Iskolai Figyelmező* (a továbbiakban: Figy.) 1873. 7. szám. 350. old.
- ⁶⁹ Az angol bibliaterjesztő társulat közelebbi működése, különösen hazánkban. Figy. 1870. 6. sz. 319-321. további adatok: *Evangéliumi Protestáns Lapok*. 1875. dec. 17. 448-449. – dec. 24. 455-456.
- ⁷⁰ W. L. Wagner: New Move forward in Europe. (?)1978. 92.old. – A Millard által 1869 dec. 22.-én szervezett első gyülekezet névsorában mint gyomai lakosok szerepelnek Novákék.
- ⁷¹ PEIL 1870 534.
- ⁷² Ki az antikrisztus? PEIL. 1870. 1334.
- ⁷³ PEIL 1870. 534.
- ⁷⁴ Szebeni Olivér szíves közlése. A kézirat a Baptista Levéltár (Budapest) tulajdonában.
- ⁷⁵ Kiss Ferenc. i.m. 15. old.
- ⁷⁶ Bányai Jenő. i.m. ThSz, 1966. 1-2- 30. – Bondár Ferenc: Az alföldi misszió első úttörői. *Bh.* 1975. 152. – Szűcs József: Száz évvel az első bemerítés után. *Bh.* 1975, jún. 19. Megismerkedésükről: Meyer Henrik önéletrajzi kézírata 34. old. Bányai Jenő. *Bh.* 1968. január 15.
- ⁷⁷ Kirner A. Bertalan: i.m. 48. old.
- ⁷⁸ Bányai Jenő: i.m. ThSz. 1966. 1-2. 30. – u.ő. *Bh.* 1968. jan. I. és jan. 15 – Z.L. Megemlékezés a 100. mérföldkőről. *Bh.* 1977. okt. 15. (Lisztes András képével)
- ⁷⁹ *Bh.* 1920. május 15-30. 77.í old. Bányai Jenő: Lisztes Mihály. *Bh.*1962. máj. 15. 4-5. old.
- ⁸⁰ Meyer Henrik idézett kézírata. 58. old. Baptista Levéltár. Budapest.
- ⁸¹ PEIL 1880. 660.
- ⁸² Csopják Attila: Képek.. 11. old.
- ⁸³ A budapesti baptista gyülekezet összejövetei helysége:
- ⁸⁴ Meyer Henrik: i.m. 53.
- ⁸⁵ Kiss Áron: Török Pál élete. Bp.1904. 206.
- ⁸⁶ Ez több protestáns folyóiratban megjelent, pl. *Evangéliumi Protestáns Lap* 1876. június 2. Különfélék rovatban.
- ⁸⁷ Szabadi F. Gusztáv: Vasárnapi iskoláink 60 éves története. *Bh.* 1933. nov. 18.- Emlékezéseinek kézírata: Baptista Levéltár (Budapest). – Wagner: i.m. 109
- ⁸⁸ Szabadi F. Gusztáv: Missziómunkások nyilvántartója. (kézirat) Baptista Levéltár. Budapest.
- ⁸⁹ Meyer Henrik, i.m. 52. old.
- ⁹⁰ Kirner A. Bertalan: i.m. 55. old.
- ⁹¹ Szabadi F. Gusztáv: Missziómunkások nyilvántartója. (kézirat) Baptista Levéltár. Budapest. Bányai Jenő. *Bh.* 1968. jan. 15.

